

СЛОВОТВОРЧА СПРОМОЖНІСТЬ ІМЕННИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ РІДИН

У лексико-семантичну групу (далі ЛСГ) “Назви рідин” об’єднані іменники, що містять у своїй лексико-семантичній структурі сему ‘рідина’, а також більш чи менш близькі до неї семи ‘розчин’, ‘сік’, ‘напій’, ‘смола’, ‘настоянка’, ‘наливка’, ‘горілка’, ‘вино’ тощо. Такі іменники можуть називати: 1) рідини, що містяться в організмі людини, тварини або рослини (*живиця, жовч, кров, лімфа, молоко, синовія, смола, сік* тощо); б) нехарчові та харчові розчини (*духи, емульсія, лак, лігроїн, марганцівка, рона; розсіл, сироп, маринад, оцет* тощо); в) напої (*айвівка, мускат, ром, варенуха, горілка, деренівка, вино, грог, кава, квас, полуничник, коньяк, лимонад, чай* тощо); г) рідини, що є наслідком переробки і використовуються у промисловості, медицині (*ацетон, бензин, нафта, лізол, оліфа, скипидар, спирт, хлорал* тощо).

Компонентний аналіз іменників ЛСГ* показав, що лише в третини іменників присутня сема ‘рідина’. Такі іменники становлять центр однойменної ЛСГ. Найбільш близькими до семи ‘рідина’ у значеннях слів цієї ЛСГ виступають семи ‘розчин’, ‘напій’, ‘сік’. Іменники, значення яких містять ці семи, знаходяться на I ступені віддаленості від центра ЛСГ: *рона* – розчин, розчин – рідина; *пиво* – напій, напій – рідина; *сабур* – сік, сік – рідина. II ступінь віддаленості характерний для слів, у яких поняття рідини віддалене від позначуваного двома проміжними семами: *гумілак* – смола, смола – сік, сік – рідина; *деренівка* – настоянка, настоянка – розчин, розчин – рідина; *абрикотин* – лікер, лікер – напій, напій – рідина. Увесь склад ЛСГ “Назви рідин” ділиться, таким чином, на три групи, одна з яких є центром ЛСГ, дві інші – її периферією.

* Компонентний аналіз застосовується і в інших дериватологічних дослідженнях, зокрема в кандидатській дисертації Л. М. Денисюк “Словообразующий потенциал вещественных существительных в современном русском языке” (Київ, 1988).

У нашому дослідженні ставиться завдання простежити реалізацію словотворчого потенціалу іменниками ЛСН “Назви рідин” та з’ясувати причини, які обмежують словотворчу активність назв рідин**. Іменники ЛСГ “Назви рідин” утворюють похідні трьох лексико-граматичних класів: іменники, прикметники та дієслова. Типова словотвірна парадигма (далі СП) іменників-назв рідин має тризонну субстантивно-ад’єктивно-вербальну структуру з 13-ма семантичними позиціями: “носій предметної ознаки”, “виконавець дії, об’єкт якої названий мотивувальним іменником”, “місце виконання дії, об’єкт якої названий мотивувальним іменником”, “абстрактні композити”, “демінутивність”, “одиночність”, “стилістична модифікація” – у субстантивній зоні, “загальна відносність”, “який не має або позбавлений того, що назване мотивувальним іменником” – в ад’єктивній зоні, “наділяти тим, що назване мотивувальним іменником”, “позбавляти того, що назване мотивувальним іменником”, “дія, результат якої названий мотивувальним іменником”, “дія, зміст якої названий твірним іменником” – у вербальній.

Аналіз 124 СП іменників ЛСГ “Назви рідин” показав, що в жодній з конкретних СП не реалізовані усі словотвірні значення (далі СЗ) типової СП. 15 СП мають тризонну субстантивно-ад’єктивно-вербальну структуру. Найбільша протяжність (6-8 реалізованих СЗ із 13-ти) характерна для СП іменників *кров, вода, гній, смола, роса, сльоза, слина, спирт*. У СП іменників *кров, сльоза*, наприклад, реалізовані всі семантичні позиції ад’єктивної зони та кілька субстантивної та вербальної зон. У субстантивній зоні СП іменника *кров* не засвідчено дериватів із СЗ “місце виконання дії, об’єкт якої названий мотивувальним іменником”, “одиночність”, іменника *сльоза* – похідних із СЗ “носій предметної ознаки”, “виконавець дії, об’єкт якої названий мотивувальним іменником”, “місце виконання дії, об’єкт якої названий мотивувальним іменником”, “стилістична модифікація”. Похідні вербальних зон актуалізують не більше одного-двох СЗ. Так, твірне *кров* породжує дієслова

** Під час аналізу словотворчих можливостей іменників ЛСГ “Назви рідин” використовуємо методику, розроблену в монографії В. В. Грещука “Український відприкметниковий словотвір” (Івано-Франківськ: Плай, 1995. – С. 114-145).

із СЗ “позбавляти того, що назване мотивувальним іменником”, “дія, результат якої названий мотивувальним іменником”, *сльоза* – похідні із СЗ “дія, результат якої названий мотивувальним іменником”. Пор.: *білокрів'я, гнилокрів'я, кровожер, кровозамінник, кровозмішник, кровопивець, кровопивця, кровопій, кровосмок, кровосос, крововилив, крововтрата, кровозмішення, кровообіг, кровопостачання, кровоспускання, кровопролиття, кроволиття, кровотворення, кровохаркання, кривця, кровця, сукровиця* (з нетиповим СЗ), *сукровище* (з нетиповим СЗ), *крававий, кровистий, кровний, кров'яний, кровожерний, кровожерливий, кровозмішний, кровonosний, кровосисний, кровоссальний, кровостинний, єдинокровний, однокровний, малокровний, повнокровний, теплокровний, холоднокровний, чистокровний, безкровний, кровити, знекровити, знекровлювати, обезкровлювати, обезкровити, кровоточити; сльозовиділення, сльозотеча, слізка, слізенька, слізочка, сльозина, слізний, слізливий, сльозавий, сльозистий, сльозливий, сльозовий, безслізний, сльозити, сльозоточити.*

СП іменників *гній, слина, смола, спирт* містять дієслівні похідні із СЗ “наділяти тим, що назване мотивувальним іменником”. Серед іменникових десубстантивів похідні із СЗ “одиночність” не виявлені від іменника *гній*, із СЗ “виконавець дії, об'єкт якої названий мотивувальним іменником”, “місце дії, об'єкт якої названий мотивувальним іменником”, “стилістична модифікація” – від іменників *смола, спирт*. Пор.: *гнійник, гнояк, гноянка, гнойовик, гноярка, гноївка, гноїще, гноєнавантажувач, гноєрозкидач, гноєсховище, гноєтеча, гнійок, гнояка, гнійний, гнояний, гнойовий, гноєтворний, гноїти* (у 1 знач.), *гноїти* (у 2 знач.); *слинівка, слинтяй, слинько, слиновиділення, слинотеча, слинка, слиночка, слинний, слинявий, слиногінний, слинити; смілка, смолка, смоляр, смолоскип, смоловар, смологон, смолокур, смолокурня, смолодобування, смоловитікання, смолокурня, смоловаріння, смолоутворення, смілка* (росл.), *смоловий, смоляний, смолистий, смолкий, смолястий, смольний, смолоносний, смолонезгінний, смолити; спиртівка, спиртуози, спиртзавод, спиртомір, спиртовиробництво, спиртик, спиртний, спиртовий, спиртогорілчаний, спиртоочисний, спирторозчинний, спиртувати.*

Прикметникові похідні із СЗ “загальна відносність” представлені і в СП іменників *лак, олія, оцет, сік, чай*. Серед дієслівних дериватів переважають утворення із СЗ “наділяти тим, що назване мотивувальним іменником” (у СП твірних *лак, олія, оцет*), рідше трапляються похідні із СЗ “дія, результат якої названий мотивувальним іменником” (у СП твірного *сік*) та “дія, зміст якої названий мотивувальним іменником” (у СП твірного *чай*). У субстантивній зоні реалізуються від однієї до трьох СЗ типової СП, а саме: в СП іменника *оцет* – СЗ “носій предметної ознаки”, іменника *лак* – СЗ “носій предметної ознаки”, “виконавець дії, об’єкт якої названий мотивувальним іменником”, *олія* – “носій предметної ознаки”, “демінутивність”, *чай* – “носій предметної ознаки”, “демінутивність”, “одиничність”, *сік* – “носій предметної ознаки”, “виконавець дії, об’єкт якої названий мотивувальним іменником”, “абстрактні композити”. Пор.: *оцетниця, оцтовий, оцтити; лакфіоль, гумілак, нітролак, лаковар, лаковий, лакувати; олійник, олійня, олійниця, олійка, олійний, олійстий, олієподібний, ефіроолійний, оліїти; чайник, чайниця, чайок, чайнка, чайний, чаювати; сочиво, соковижималка, сокорух, соковий, соковитий, сочистий, сочити*.

Одне СЗ ад’єктивної зони, два вербальної та кілька субстантивної реалізовані в СП іменників *емульсія, роса, слиз*, зокрема в СП субстантива *емульсія* – СЗ “носій предметної ознаки”, “загальна відносність”, “наділяти тим, що назване мотивувальним іменником”, *роса* – СЗ “носій предметної ознаки”, виконавець дії, об’єкт якої названий мотивувальним іменником”, “демінутивність”, “одиничність”, “загальна відносність”, “наділяти тим, що назване мотивувальним іменником”, “дія, результат якої названий мотивувальним іменником”, *слиз* – СЗ “носій предметної ознаки”, “абстрактні композити”, “загальна відносність”, “дія, результат якої названий мотивувальним іменником”, “дія, зміст якої названий мотивувальним іменником”. Пор.: *емульгатор, емульсійний, емульгувати, емульсувати; росичка (у 1 знач.), росомір, росограф, росиця, росичка (у 2 знач.), росонька, росочка, росина, росинка, росистий, росяний, росний, росити; слизняк,*

слизовик, слизотеча, слизовий, слизистий, слизуватий, слизити, слизнути, слизнути, слизти.

Двотонну структуру мають 23 СП, причому більшість із них є субстантивно-ад'єктивними. В ад'єктивній зоні всіх СП засвідчені похідні із СЗ “загальна відносність”. Деривати субстантивної зони реалізують від одного до п'яти СЗ. Так, наприклад, твірні *бензол, ропа, чорнило*, крім похідних прикметників зі значенням загальної відносності, породжують субстантиви із СЗ “носій предметної ознаки”, а твірні *горілка, ром* – демінутиви: *коксобензол, нітробензол, бензольний; ропавка, ропак, ропуха, ропний; чорнильниця, чорнильний; горілочка, горілчаний; ромок, ромовий*.

СП іменників *кава, нектар* у субстантивній зоні містять похідні з двома СЗ: “носій предметної ознаки” та “виконавець дії, об'єкт якої названий мотивувальним іменником”. Пор.: *кавник, кав'ярня, кав'ярник, кавоварка, кавомолка, кавовий; нектарка, нектарник, нектаронос, нектарний*.

Ад'єктивно-вербальна структура властива тільки двотонним СП іменників *одеколон, скипидар*, які стали твірними для похідних прикметників із СЗ “загальна відносність” та дієслів із СЗ “наділяти тим, що названо твірним іменником”: *одеколонний, одеколоновий, одеколонити; скипидарний, скипидарити*.

Вагому частку СП іменників-назв рідин становлять одностонні СП, зокрема субстантивні (9), ад'єктивні (24) та вербальні (3). СП твірних *вишнівка, калганівка, полинівка, слив'янка, тернівка* обмежені похідними демінутивами, *збитень, хлорал* – дериватами із СЗ “носій предметної ознаки”, *колодій, оковита* – десубстантивами із СЗ “стилістична модифікація”, пор.: *вишнівочка, калганівочка, полинівочка, слив'яночка, тернівочка; збитенник, хлоргідрат; колодіум, оковитка*.

Іменники *ацетон, газолін, живиця, жовч, какао, коньяк, лимонад, лігроїн, лікер, мускат, навар, піридин, пуниш, розсіл, сабур, сирівець, сироп* та інші стали твірною базою для утворення прикметникових десубстантивів із СЗ “загальна відносність”: *ацетоновий, газоліновий, живичний, жовчний, какаовий, коньяковий, коньячний, лимонадний, лігроїновий, лікерний, мускатний,*

наварний, наваристий, піридиновий, пуншевий, розсільний, сабуровий, сирівцевий, сиропний.

Від іменників-назв рідин *абрикосівка, абрикотин, арак, бекмес, буза, бурда, варенуха, вермут, віскі, ганусівка, гаряч, грог, гумілак, есенція, лафіт, лимонівка, лізол, марганцівка, мокруха, морелівка, морс, муст, настій, нітробензол, розсіл, сабаши́вка, шампанське, шипучка* тощо похідні не виявлені.

Найбільше число реалізованих СЗ типової СП (6-8) засвідчено в СП тих назв рідин, що становлять центр ЛСГ і містять сему 'рідина' (*кров, вода, гній, сльоза, слина, спирт, роса*). У СП твірних, що лежать на I ступені віддаленості від центру і містять одну проміжну сему, кількість реалізованих СЗ не перевищує 5. II ступінь периферії становлять субстантиви, у яких актуалізується не більше ніж 2, а частіше – одне СЗ.

СП з максимальною протяжністю властиві іменникам, що є назвами рідин, які широко використовуються у промисловості, побуті більшості людей, відіграють важливу роль у життєдіяльності людського організму (*бензин, вода, кров, сльоза, смола, кава, нафта, чай, спирт, молоко, пиво* тощо). Такі твірні іменники є здебільшого високочастотними.

До іменників з низькою або нульовою словотворчою активністю належать запозичені лексеми, причому ті, що зберігають свій іншомовний характер, мало освоєні українською мовою і називають рідини, невідомі широкому загалу. Значення їх нерідко доводиться з'ясовувати з допомогою словників (*гроз, муст, бекмес, сабур, сандарак, фліцид, піридин, гумігут* тощо).

У конкретних СП назв рідин найчастіше актуалізується СЗ ад'єктивної зони "загальна відносність". Деривати з цим СЗ можуть бути утворені від багатьох твірних, принаймні не існує ніяких перешкод для їх виникнення на базі субстантивів *оліфа, колодій, лафіт, есенція, фліцид, лізол, гроз*. Не утворюють похідних прикметників деад'єктивні іменники *порічківка, звіробоївка, полуничник, абрикосівка* тощо, які вже мають у своїй структурі прикметникові суфікси. Ознакова семантика твірних основ таких назв рідин є досить виразною, що, як нам видається, не сприяє накладанню ще однієї атрибутивної семи через приєднання суфікса-ад'єктиватора.

Натомість деривати з іншим типовим ад'єктивним СЗ (“який не має або позбавлений того, що назване мотивувальним іменником”) у більшості СП не засвідчені, хоча не існує ніяких логіко-поняттєвих перешкод для їх утворення. Зауважено, що префіксально-суфіксальні прикметники із зазначеним СЗ (*безмолочний, безслізний* тощо) містяться в тих СП, де реалізоване й СЗ “загальна відносність”. Відсутність похідних із СЗ “який немає або позбавлений того, що назване мотивувальним іменником” компенсується деад'єктивними прикметниками з префіксом *не-*, що виражають ту ж лексичну семантику (*немолочний*) і, хоча не завжди фіксуються словниками, належать до регулярних відприкметникових утворень у розмовному мовленні.

Серед типових СЗ субстантивної зони модифікаційні СЗ представлені в конкретних СП нечисленними дериватами. Однак незасвідченість тих чи інших похідних не означає, що вони взагалі не можуть бути утворені. Так, десубстантиви із СЗ “стилістична модифікація” та “демінутивність” за потреби можуть бути утворені від більшості назв рідин (наприклад, таких, як *бензин, одеколон* тощо). Під час утворення похідних із вказаним СЗ від іменників на зразок *бензол, нітрогліцерин, фліцид, хлорал, цитраль* стримувальним фактором виступає стилістичний, що проявляється в семантичній несумісності словотворчого афікса (розмовний характер, емоційне забарвлення пестливості) та твірної основи (книжний, термінологічний характер).

СЗ “одиночність” поєднується з іменниками *сльоза, роса, кров*, оскільки ці твірні досить часто виступають компонентами словосполучень “крапля роси”, “крапля крові” і под., на основі яких і виникають одиничні десубстантиви. Проте більшість іменників є назвами тих рідин, які усвідомлюються нами як однорідні неподільні на краплини речовини (на відміну від крові, що сочиться по краплині, чи сліз, що стікають крапля за краплею, або ж роси, що осідає на рослини, поверхні краплинами). Такі субстантиви тому, ймовірно, і не утворюють одиничних похідних.

СЗ “носій предметної ознаки” у конкретних СП серед семантичних позицій субстантивної зони реалізується найчастіше. Похідні іменники з цим СЗ є назвами як істот (осіб, тварин), так і неістот (рослин, посуду, місця,

підприємства, приладу, напою, страви, захворювання тощо). В основі номінації таких предметів – різноманітні відношення, у які вступають ці предмети з рідинами. Так, іменник *олійник* називає особу, яка виготовляє або продає олію (твірна основа-назва рідини в похідній номінації вказує на об'єкт діяльності); *оцетницею* називають посуд, у якому подають до столу оцет (твірна основа вказує на призначення) і т. ін. Відсутність дериватів із СЗ “носій предметної ознаки” від тих чи інших назв рідин можна якимось чином пояснити, аналізуючи кожен із типів відношень у проекції на конкретний твірний іменник. Так, у номінаціях рослин, що виникли на базі назв рідин, твірна основа вказує на місце, де росте рослина, або речовину, яка виділяється рослиною. Твірна основа в назвах тварин, мотивованих іменниками ЛСГ “Назви рідин”, вказує на місце перебування, те, чим харчується тварина, речовину, яка виділяється деякими клітинами тварин. Тому є підстави твердити, що серед назв рідин похідні іменники-назви рослин та тварин із СЗ “носій предметної ознаки” можуть бути утворені лише від тих іменників, що називають рідини, які є придатними для життя рослин і тварин або містяться в рослинних і тваринних організмах. Іменники-назви рідин, що є наслідком переробки (*ацетон, скипидар, солярка* тощо), назви нехарчових розчинів (*духи, лігроїн*), напоїв (*горілка* тощо) не можуть виступати твірною базою для таких дериватів. Набагато ширші можливості та ймовірність появи похідних, що називають місце, підприємство, вмістилище, посуд, де зберігається, міститься, виготовляється чи продається рідина. Але в багатьох випадках за сприятливих логіко-поняттєвих передумов такі деривати відсутні, через те що вже існують лексеми з іншим коренем, які передають це значення. Так, засвідчені похідні *молочник* (‘посудина для молока’), *кавник* (‘посудина, у якій варять або продають каву’), але немає назви посуду для горілки, пуншу, вишнівки та інших напоїв, які б мотивувалися відповідними іменниками, бо немає й такого спеціального посуду, закріпленого за цими рідинами.

Отже, можливість реалізації в СП назв рідин СЗ “носій предметної ознаки” залежить від семантики твірних, яка пов'язана з позамовною дійсністю.

Незасвідченість похідних за сприятливих умов пояснюється відсутністю комунікативної потреби в таких дериватах.

Похідні із СЗ “виконавець дії, об’єкт якої названий мотивувальним іменником”, “місце виконання дії, об’єкт якої названий мотивувальним іменником”, “абстрактні композити” виникають на основі сполучень твірних іменників-назв рідин у непрямих відмінках з дієсловами *варити, возити, охолоджувати, качати, збирати, вимірювати, стікати, пити* тощо. Іменники ЛСГ “Назви рідин” легко поєднуються принаймні з одним із вказаних дієслів. Однак від більшості навіть словотворчо активних іменників складні похідні із вказаними СЗ не виявлені, що зумовлено, ймовірно, відсутністю потреби в таких дериватах у комунікативній діяльності. Те, що не існує практично ніяких перешкод для утворення таких похідних, підтверджують приклади новотворів (наприклад, із СЗ “виконавець дії, об’єкт якої названий мотивувальним іменником”) у текстах художньої літератури: *Його батько був звичайнісіньким оцтоваром, не ким іншим, як оцтоваром, був і сам Пелісьє; Тоді існування такого чоловіка, як Пелісьє, було взагалі неможливе, бо в той час, щоб виготовити просту помаду, необхідно було мати такі знання, які цьому оцтозбовтувачу і не снилися* (Зюскінд П. Запахи / перекл. Ірини Фрідріх // Всесвіт. – 1993. – № 11-12. – С. 24).

Похідні дієслова, мотивовані назвами рідин, найчастіше реалізують СЗ “наділяти тим, що назване мотивувальним іменником”. Передумовою виникнення таких дієслівних утворень є поєднання з твірними іменниками дієслів *покривати, наносити, додавати, поливати, змочувати, насичувати, натирати, покривати, просочувати* та под. Іменники ЛСГ “Назви рідин” без перешкод сполучаються із зазначеними дієсловами, тому за потреби дієслівні номінації із СЗ “наділяти тим, що назване мотивувальним іменником” можуть бути утворені майже від усіх твірних, окрім іменників, які називають напої. Останні не стали твірними для дієслів із зазначеним СЗ, оскільки на практиці напої рідко використовуються для того, щоби ними щось змочувати, поливати, просочувати та ін. Іменники підгрупи “назви напоїв” пасивні й під час утворення похідних з усіма іншими вербальними СЗ.

Дієслова із СЗ “дія, результат якої названий мотивувальним іменником” виникають на базі тих твірних іменників, які поєднуються з дієсловами *утворювати, виділяти, точити*. Кількість похідних, що реалізують це СЗ, незначна, хоча потенційно можливість утворювати такі похідні дієслова мають багато назв рідин. Так, існує дієслово *сочити* (‘виділяти сік’) від іменника *сік*, а від субстантива *живиця* похідне дієслово не виявлене, хоча хвойні дерева виділяють живицю так, як інші рослини сік. Одним із супровідних чинників, що перешкоджають появі дієслівних дериватів, виступає похідний характер багатьох твірних основ.

Словотворчий потенціал іменників ЛСГ “Назви рідин” відображений у типовій СП, яка, однак, не передбачає неодмінної реалізації цих потенцій усіма твірними іменниками. Дериваційна поведінка твірних назв рідин, як підтверджують попередні дослідження, залежить, з одного боку, від семантичної сумісності твірного і форманта, валентнісних характеристик (сполучуваності) твірного і, з іншого боку, від частоти використання твірного в мовленні та його структурних особливостей.

The article deals with the analysis of the word-building potential of the nouns-names of substance. It gives the reasons limiting their word-forming activity.

Опубл.: Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Вип. II. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 141-148.